

Telli Akhundova Korkmaz

<https://orcid.org/0000-0002-8513-706X>

Associate Professor, Nevşehir University, Faculty of Science and Literature, Department of History, Turkey, telli.k@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Korkmaz, T. A. (2024). Bir Osmanlı Paşası: Vartan Paşa ve “Şark Muharebesi Hikâyesi” Adlı Eseri. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 11 (1), 294-308.

Bir Osmanlı Paşası: Vartan Paşa ve “Şark Muharebesi Hikâyesi” Adlı Eseri

Öz

Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli unsurlarından biri olan Ermeniler, modernleşme sürecinde başarılı roller üstlenmişlerdir. Modernleşmenin en önemli dönemini teşkil eden XIX. yüzyılda başarılı faaliyetleri ve kişiliği ile öne çıkan şahsiyetlerden biri de Vartan Paşa olarak tanınan Hovsep Vartanyan'dır. Mihitarist Okulunda eğitim gören Vartan Paşa orduda çeşitli kademelerde görev yapmış ve Osmaniye, Mecidiye Nişanlarının birçok derecelerini kazanarak devletin yönetim kadrosuna girmeyi başarmıştır. İstanbul'da şehir yöneticilerinin danışmanlığı ve tercümanlık gibi görevler üstlenmiş ve “Paşa” ünvanını alarak yönetici kadrosunda yer almıştır. Vartan Paşa'nın “Akabi Hikâyesi”, “Boşboğaz Bir Adem”, “Topal Şeytan” gibi edebi ve tercüme eserlerin yanında “Şark Muharebesi Hikayesi” adlı iki ciltlik tarihi bir eseri de mevcuttur. Başlangıçta Tercüman-ı Efkar Gazetesinde kısımlar hâlinde yayımlanan “Şark Müharebesi Hikayesi” 1879 yılında toplanarak Bogos Kirişçiyan Matbaasında neşredilmiştir. Eserlerini Ermeni harfleriyle Osmanlı Türkçesinde kaleme alan Vartan Paşa, bu özelliğiyle Ermeni harfli Türkçe basında da önemli faaliyetlerde bulunmuştur. Araştırmalar sonucunda Vartan Paşa'nın hayatı ve faaliyetleri ile ilgili kapsamlı bir çalışma yapılmadığı tespit edilmiştir. Makalede yerli ve yabancı kaynaklar doğrultusunda biyografik bir çalışma yapılmış, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşını anlatan “Şark Muharebesi Hikâyesi” eseri hakkında bilgi verilerek tarihi açıdan değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Vartan Paşa, Hovsep Vartanyan, Ermeni Harfli Türkçe, Ermeni Alfabesi, Osmanlı Ermenileri, Ermeni Basını

An Ottoman Pasha: Vartan Pasha and his work titled "Story of the Battle of the Orient"

Abstract

Armenians, one of the important elements of the Ottoman Empire, played successful roles in the modernisation process. Hovsep Vartanyan, known as Vartan Pasha, was one of the prominent figures with his successful activities and personality in the XIXth century, which constituted the most important period of modernisation. Educated at the Mihitarist School, Vartan Pasha served at various levels in the army and managed to enter the administrative staff of the state by earning many degrees of Osmaniye and Mecidiye Orders. In Istanbul, he worked as a counsellor and translator for the city administrators and was given the title of "Pasha" and became a member of the administrative staff. In addition to literary and translated works such as "Akabi Hikâyesi", "Boşboğaz Bir Adem", "Topal Şeytan", Vartan Pasha also has a two-volume historical work titled "Şark Muharebesi Hikayesi". Initially published in parts in Tercüman-ı Efkar Newspaper, "The Story of the Battle of the Orient" was collected in 1879 and published in Bogos Kirişçiyan Printing House. Vartan Pasha, who wrote his works in Ottoman Turkish with Armenian letters, also carried out important activities in the Turkish press with Armenian letters. As a result of the researches, it was determined that there was no comprehensive study on the life and activities of Vartan Pasha. In this article, a biographical study was carried out in line with local and foreign sources, and his work "The Story of the Battle of the Orient", which describes the Ottoman-Russian War of 1877-1878, was evaluated historically by giving information about it.

Keywords: Vartan Pasha, Hovsep Vartanyan, Turkish with Armenian Letters, Armenian Alphabet, Ottoman Armenians, Armenian Press

Giriş

Dünya tarihinde din ve ulus bakımından en renkli ve en kalabalık nüfusa sahip olan devletlerden biri Osmanlıdır. Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılda modernleşme seyrinin en yoğun dönemlerini yaşamıştır. Osmanlı Devleti, farklı dil ve ulusların asırlarca birlikte yaşadığı bir imparatorluktur. Bu sebeple Osmanlı medeniyeti, edebiyatı, sanatı, basını bünyesindeki zengin ve renkli sosyal yapının izlerini taşımaktadır. İmparatorluğu teşkil eden önemli unsurlardan biri olan Ermeniler, XIX. yüzyılda yaşanan değişim ve dönüşüm sürecinde oldukça etkili olmuşlar, özellikle sosyal ve kültürel alanda öncülük sayılabilecek yeniliklere imza atmışlardır. Belirtilen hususta elbette tarihi koşullar da etkili olmuştur.

Osmanlı imparatorluğu içerisinde Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler ayrı millet olarak sınıflandırılmış ve iç işlerinde kendi dini otoritelerine bağlanmışlardı. İstanbul'un fethinden sonra kurulan Ermeni Patrikhanesi halkın dini hizmetlerini yerine getirmiştir. Ermeni nüfus İstanbul'da daha çok Yenikapı, Kumkapı, Balat ve Topkapı semtlerinde yoğunlaşmıştır. Özellikle ticari alanda çalışan Ermeniler XVII. Yüzyıla gelindiğinde artık İran, Türkiye ve İtalya arasındaki ipek ticaretini kontrol altına almışlardı. Böylece birçok Ermeni bu işler sayesinde ve bankacılık yoluyla zengin olmuşlardır. Zenginleşen Ermeni nüfus XIX. yüzyılın ilk yıllarından itibaren darphaneyi idarelerine alarak devletin maliyesini kontrol etmeye

başlamışlardır. Müslümanlarla aynı pazarlarda çalışan gayri Müslimlerin güvenliğinin sağlanması hazinenin ve devlet adamlarının işine geliyordu. Bununla birlikte yetkililer, İslam dininin gayrimüslimlere öngördüğü hoşgörünün uygulanmasının da bilincindeydiler. Nitekim hükümet öğrencilerin, görevlilerin ve halkın, gayrimüslimlere saldırmalarını önlemeyi bir görev kabul ediyordu. Gayri Müslimler özellikle Ermeniler, Türk kültürünü ve dilini önemli ölçüde benimsemişlerdi. Her ulus içlerinde kendi dillerini konuşsalar da ortak dil Türkçe idi. Bu durumda etkileşim kaçınılmazdı. Onlar Türkler gibi giyinmeye ve yaşamaya çalıştıkları gibi Türkler de onların giyim, kuşam ve yaşamlarından etkilenmişlerdi (İnalçık, 2001, s. 235).

Halk içerisinde Ermenilerin varlıklı bir zümre oluşturmaları, her alanda onların öne çıkmalarına olanak sağlamıştır. Elbette en önemlisi gençlerini ve çocuklarını rahat bir şekilde yurtdışına eğitime gönderebilmeleri olmuştur. Bu sebeple çoğu okuma yazma bir yana, en az bir yabancı dil biliyordu. Tanzimat Fermanının ilan edildiği süreçte varlıklı ve eğitilmiş Ermeniler, Tanzimatı hazırlayan bürokrasiye yakın olduklarından durumdan en fazla yararlananlar da yine onlar olmuşlardır. Bütün bunların tabii olarak göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Yüzyıllarca birlikte yaşayan Türklerin ve Ermenilerin bir birlerinin dil, edebiyat ve sanatlarından etkilenmeleri gayet doğaldır. Zamanla nüfus yoğunluğu ve demografik baskı sebebiyle Ermenice, halk arasında yaygınlığını Türkçenin etkisi ile kaybetmiştir. Bu durumda Hristiyan dinine bağlı Ermeni nüfusla yazı aracılığıyla iletişim kurmanın ve bu kitlenin aynı yolla kendini ifade etmesinin bir aracı olarak Ermeni harfli Türkçe yazım kültürü ortaya çıkmıştır. Tabii olarak kendi kültürünü koruma ve yabancılaşmaya karşı koyma çabasının ürünü gibi de değerlendirilebilir. Tarihte kendi kültür ve edebiyatını oluştururken iki dili birden kullanan pek çok halk vardır. Örneğin İran edebiyatı Farsça ve Arapçanın kullanımıyla oluşmuştur. Farsçanın kullanımıyla Hindistan edebi mirası meydana gelmiştir. Keza Azerbaycan ve Türk edebiyatlarının oluşumunda da Farsça ve Arapça'nın kullanımı gözardı edilemez.

Ermeni harflerinin Türkçe edebi ve diğer metinlerin yazımında kullanılmasına, XIV. yüzyıldan itibaren yazma eserlerde, XVIII. yüzyıldan itibaren de basma eserlerde başlanılmıştır. Ermeni harfli Türkçe eserlerin yayımlanması, XX. yüzyılın başlarında tedricen azalsa da 1960'lı yıllara kadar devam etmiştir (Pamukçıyan, 2002, s. XI). Aşıkların şiir ve destanlarında, yazılı edebiyatta, çeviri eserlerde, gazete ve dergilerde, mezar taşlarında, kitabelerde, sözlüklerde, İncil ve diğer dini kitaplarda bu tarzın kullanımına rastlanılmaktadır. Bununla da kalmamış matematik, tıp, astronomi, kimya, din, felsefe gibi bilimsel birçok alanda da eserler üretilmiştir. Tarih alanında ise Ermenilerin yaşadıkları şehirlerdeki kültürel mirasları ve kilise tarihlerini anlatan eserler dikkat çekmektedir. Ermeni harfleriyle Türkçe yazılı

edebiyatın öncüsü olarak Eremiya Çelebi Kômürciyan kabul edilmektedir (Özkan, 2007, s. 410). Bu şekilde basılan ilk kitap, 1727 yılında Mikhitaristler Birliği'nin kurucusu Mikhitar Sebasdatsi (Sivaslı) tarafından Venedik'te Antonio Bortoli'nin matbaasında basılan 149 sayfalık “*Yeni Ermenice Dilbilgisi*” adlı eserdir (Stepanyan, 2005, s. XIV). XIX. yüzyıla gelindiğinde Ermeni harfli Türkçe artık basında da yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Sayıları oldukça fazla olan Ermeni harfli Türkçe dergi ve gazetelerin en yaygın olanlarından biri *Mecmûa-i Havâdis* (1852-1877)'tir. Tamamen Ermeni harfli Türkçe neşredilen ilk süreli yayın olarak da kabul edilen bu gazetenin kurucusu ve editörü Osmanlı bürokrasisinde Vartan Paşa olarak tanınan Hovsep Vartanyan'dır (Cankara, 2019 Ocak, s. 8).

1.Hovsep Vartanyan (Vartan Paşa)'nın Hayatı ve Faaliyetleri

Osmanlı devlet adamı, gazeteci ve yazar olan Vartan Paşa'nın doğum tarihi bir Ermeni kaynağında 1815 olarak gösterilmektedir (06.12.2022). Turgut Kut ise Yedikule Ermeni Hastanesi Salname kayıtlarına dayanarak 1816 yılında doğduğunu yazmaktadır (Kurt, 1985, s. 200). Akademik çalışmalarda da yaygın olarak istifade edilen Kevork Pamukciyan'ın eserinde 26 Eylül 1816 yılında İstanbul'da doğduğu kaydedilmiştir. İlk öğrenimini Kumkapı Bezciyan Okulunda alan Vartan Paşa 1827 yılında eğitimini devam ettirmek için Viyana'daki Mihitarist Manastırına gönderilmiştir (Pamukçiyân, 2001, s. 373). Başarılarından ötürü Mihitarist Cematine herkes saygı duymaktaydı. Henüz altı yaşında iken onun burada eğitim görmesini annesi istemişti. Kısa sürede eğitimini başarıyla tamamlayan Vartan Paşa, İstanbul'a dönerek öğretmenlik yapmıştır. Barutçubaşı ve başpiskopos olan Hovannes Dadyan Amiray'ın evinde yaptığı özel öğretmenlikle birlikte 1836 yılında Hasköy'deki Nersesyan Mektebinde de öğretmen olarak çalışmıştır. Henüz 22 yaşında Arkun Tersanesine atanan Vartan Paşa, 1837'de Bahriye'de tercümanlıktan baştercümanlığa yükseldikten sonra ulâ sânisî rütbesi¹ alarak nişanlarla taltif edilmiştir. Kaynaklarda Bahriye'de 25 yıl çalıştığı kaydedilmektedir (Çarkçıyan, 2016, s. 167). Bu görevde iken ilk Türk Akademisi olan Encümen-i Dâniş'in harici üyelerinden biri olmuştur (Akyıldız, 2018, s. 22). 1856'da Encümen-i Dâniş azası iken 1857 yılının sonları 1858 yılının başlarında kendisine paşalık rütbesi verilmiştir. 1860 yılında askeriyeden ayrılıp mülki görevlerde çalışarak Bey ünvanı almıştır. Devletteki önemli hizmetlerin ve meziyetlerinin karşılığı olarak Osmaniye ve Mecidiye nişanlarının ikinci ve diğer derecelerini alan Vartan Paşa'nın Avrupa'da da yüksek itibara sahip olduğu bilinmektedir. Askeri görevlerde olduğu gibi mülki görevlerde de başarılı olmuştur. Nitekim 1868'de adli ve

¹ Osmanlı Devletinde halktan bazı kimselere ve devlet memurlarına verilen paye ve unvanlar için rütbe kelimesi kullanılmaktaydı. 1833 yılında kalemiye ve mülkiye sınıfı birleştirilmiş ve ula, saniye, salise, rabiâ şeklinde dört sınıf mülkiye rütbesi kabul edilmiştir. Yukarıdan aşağıya doğru mülkiye rütbeleri; Vezir, Bâlâ, Ulâ-Evveli, Ulâ Sânisî, Saniye Sınıf-ı Mütəmaziye, Sâlise, Râbia, Hâcegânlık ve Hâmise şeklindedir (Gündüz, 2011, s. 133).

icrai makamların bir birinden ayrılması için Ahmet Cevdet Paşa başkanlığında teşkil edilen Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'ye üye olarak atanmıştır (Lütfi Efendi, 1989, s. 10). Seneyi şemsi aylara çevirmek amacıyla Cevdet Paşa tarafından kurulan komisyona 1872 yılının ortalarında üye seçilmiştir. Bir takım karmaşık meseleleri irfan ve öngörüsüyle çözüme kavuşturan Vartan Paşa'nın adli düzenleme ve diğer şehir meselelerine ilişkin pek çok layiha, nizamname ve tüzük hazırladığı da kaydedilmektedir (Pamukçıyan, 2001, s. 373). Vartan Paşa, hünerli bir şahsiyet olarak Osmanlı Devleti ve milletine hizmetle yetinmemiş aynı zamanda Ermeni Katolik Cematine de hizmetlerde bulunmuştur. O, 1 Nisan 1846 yılında tesis edilen Hamazkyats (Ulusal Birlik) Cemiyeti'nin kurucu üyelerinden olmuş, 1851'de ise Ermeni Katolik Patrikhanesi'nin yönetim kurulu üyeleri arasına girmiştir. Bütün bu yoğun çalışmalarının arasında basın-yayın alanında da takdir edilir faaliyetlerde bulunmuştur. Hatta yakalandığı bir göğüs hastalığı nedeniyle çektiyi eziyetlere rağmen çalışmalarını uzun süre devam ettirmiş ve 28 Mart 1879 tarihinde 64 yaşında İstanbul'da ölmüştür (Pamukçıyan, 2001, s. 373).

2.Basın Hayatı ve Eserleri

Çokkültürlü yapıya sahip olan Osmanlı Devletinde matbaanın kurulmasında ve basın faaliyetlerinde Yahudiler ve Ermeniler ilk sırada yer almaktadırlar. Nitekim Avrupa'da icadından sonra Osmanlı sınırları içerisinde matbaa ilk defa 1494 yılında Yahudiler tarafından kullanılmaya başlanmıştır. Daha sonra Ermeni matbaacılığının ilk ismi Tokatlı Apkar'ın 1567'de başlayan çalışmaları, İstanbul'da ilk ürünlerini vermiştir. Bundan sonra Osmanlı matbaacılığında Ermeniler tedricen artan bir konuma gelmişlerdir (Birinci, erişim-11.11.2023). Osmanlı Devleti sınırları içerisinde basın hayatına gelince, Fransız İhtilalinin etkisiyle ülkedeki Fransızları dünyadaki gelişmelerden haberdar etmek için 1795'te yayımlanan Fransızca bültenler ilk iletişim organları olarak karşımıza çıkmaktadır (Budak, Summer 2012, s. 664). Batı'da kapitalizmin gelişmesiyle yaygınlaşan basın, Osmanlı toplumunda da kabul görmeğe başlamıştır.

Osmanlı Devleti'nde Osmanlıca ilk gazete, 1831'de neşredilmeye başlanan *Takvim-i Vekâyi* Gazetesidir. Rumca, Ermenice ve Farsça nüshaları olan bu gazetenin Türkçe-Rumca, Türkçe-Ermenice, Türkçe-Arapça gibi iki dilli sayıları da vardı (Koloğlu, 1985, s. 70). Bu dillerde çıkarılan gazeteler Türkçe *Takvim-i Vekâyi*'nin aynen tercümesi değildir. Daha çok hitap edilen her unsura yönelik içeriklere sahiplerdir. Bazı haberler ve bütün çevrelerce bilinmesi gereken bilgiler dışında hemen her dilde ayrı bir gazete çıkarılıyordu (Akbulut, Spring 2013, s. 37). Osmanlı Devleti'nde Ermenice basın, 1832'de tamamen doğrudan devletin finanse ettiği ve ancak 150 kadar abonesi olan *Takvim-i Vakayi*'nin Ermenice nüshası ile başladığı kabul edilmektedir. Aralıklarla 1850'ye kadar çıkan bu resmi gazetenin adı *Lrakir*

(Լրագիր) 'dir. Başlangıçta *Lro kir* (Լրն գիր) adı ile, 1846'dan sonra ise *Haydarar Lrakir* adı ile yayınlanmıştır (Özşavlı, 2018, s. 727). Ermenilerin esasen basın merkezi devletin başkenti olan İstanbul şehri olmuştur. Burada 1832'den 1970'e kadar 350, İzmir'de 38, diğer il ve ilçe merkezlerinde ise 70 kadar Ermenice dergi ve gazete yayımlanmıştır. Yaklaşık 24 kadar da, Ermeni harfleriyle çıkan gazete vardır. En yaygın olanları *Manzûme-i Efkâr* (1866), *Envâr-ı Şarkıyye* (1867), *Avedaper* (Ավետաբեր) (1870), *Ceride-i Şarkıyye* (1885-1913)'dir (Koloğlu, 1985, s. 97).

Sayıları oldukça fazla olan Ermeni harfli Türkçe dergi ve gazetelerin en yaygın olanlarından biri Vartan Paşa'nın yayınladığı *Mecmûa-i Havâdis* (1852-1877)'tir. *Mecmûa-i Havâdis*, 1840'ta yayınlanan *Takvim-i Vakayi* ve 1843'te yayınlanan *Ceride-i Havâdis*'in Ermeni Harfli Türkçe versiyonudur. Yayın, araştırmacılar tarafından ilk bağımsız ve tamamen Ermeni Harfli Türkçe süreli yayın olarak değerlendirilmektedir (Cankara, Ocak 2019, s. 8). 1852 yılında Vartan Paşa editörlüğünde yayınlanmaya başlayan *Mecmûa-i Havâdis*, başlangıçta ayda bir defa çıkan dergi olmuştur. Bir dizi yazı şeklinde İstanbul'un fethini yayınlayan bu dergi, bir süre de haftada bir çıkmıştır. Akabinde ise gündelik olarak çıkan gazeteye dönüşmüştür. Gazetede siyasi ve idari konuların yanında, zirai ve ilmi konuları içeren yazılar da yayınlanmıştır. Hovhannes Mühendisyan, Bogos Kirişçiyan ve *Mecmûa-i Havâdis* matbalarında basılan gazetenin ayrıca *İlave-i Mecmûa-i Havâdis* ve *Ruzname-i Mecmûa-i Havâdis* isimli ekleri de vardı (Külekiçi, 2015).

Gazetenin ilk sayılarında Osmanlı sultanlarını ve devlet adamlarını ilgilendiren diğer dünya devletlerinin yöneticileri, onların aile ve çocukları hakkında geniş bilgiler verilmiştir. Sayfalarda siyasi, askeri, ekonomik ve devlet yönetiminde cereyan eden diğer gelişmelere dair haberlere yer verilmiştir. Bununla birlikte Kristofor Kolumb'un Amerika'yı keşfi ile ilgili dünyayı ilgilendiren periyodik yazılara da rastlanılmaktadır. Gazetenin uluslararası siyaset, ekonomi ve bürokrasi ağırlıklı bir yayın olduğu anlaşılmaktadır. *Mecmûa-i Havâdis* bazı kaynaklara göre 1877, bazılarına göre ise ekleri ile birlikte 1883 yılına kadar yayınlanmaya devam etmiştir (Mildanoğlu, 2014, s. 391) (Stepanyan, 2005, s. 555-556). Ermeniler arasında çok okunduğu bilinen bu gazetenin kapatılması hususunda Alpay Kabacalı'nın ifadelerinin delilsiz olduğunu söyleyen Ali Birinci, Ermeni harfli olduğu için Türklerin, Türkçe olduğu için Ermenilerin hazırladıkları kataloğlara giremeyen *Mecmûa-i Havâdis*'i Araf'ta hapsolünmüş bir gazete olarak değerlendirmektedir (Birinci, 1995, s. 94). Bu tarz ve Ermenice yayınlanmış gazete ve dergilerin sayısı gittikçe hızlı bir şekilde artmıştır. 1840-1900 yılları arasında yalnızca İstanbul'da, Ermeniler tarafından çıkarılmış yüzden fazla süreli yayın vardır ve bunların yarısından fazlası kısmen ya da tamamen Ermeni harfleriyle Türkçe basılmıştır. Yayınların halkı önemli

derecede etkilediği görülmektedir. Şöyle ki, o günlerde meşhur olan *Mecmûa-i Havâdis* ve *Manzûme-i Efkâr* gibi gazeteleri okumak için Türk okurları bile Ermeni harflerini öğrenmişlerdir. Çünkü 1861 yılında Osmanlı aydınlarının batı bilim ve kültürünü yayma amacı ile kendi aralarında, kurmuş oldukları Cemiyet-i İlmiyye-i Osmâniyye'nin kiraathanesinde muntazam olarak okunan süreli yayınlar arasında *Mecmûa-i Havâdis* gazetesinin de yer aldığı bilinmektedir (Budak, 2010, s. 44).

Mecmûa-i Havâdis'in başmuharriri olan Vartan Paşa kaynaklarda polemikçi bir gazeteci olarak değerlendirilmektedir. Nitekim o, XIX. yüzyılın sonlarında Ermeniler arasında anlaşmazlıklara sebep olan Katolik Gregoryen mezhep çatışmalarına karışmış, ağır bir dille polemiklere katıldığı gibi eserlerinde de bu durumu eleştirmiştir. Hasunist olduğu halde Hasunist karşıtı bir mecmuada yazılar yazan Vartan Paşa bu durumdan ötürü tenkit edilmiştir. Fakat Katolik patriği Hasunyan'ı savunduğu için gazetesinin kapatıldığı kaydedilmektedir (Kut, 1985, 200). *Mecmûa-i Havâdis*'ten sonra Vartan Paşa yine Ermeni harfli Türkçe bir gazete olan Tercüman-ı Efkâr Gazetesinin başmuharrirliğini üstlenmiştir. Aynı dönemlerde çıkan Garabed Panosyan'ın (1826-1905) *Manzume-i Efkâr* Gazetesinde de yazılar yazmıştır. Bütün bunlarla birlikte Türkçe bir dergiye karikatürün ilk kez girişi hususunda Ermeni vatandaşların önemli katkıları olduğunu vurgulayan Turgut Çeviker, Vartan Paşa'nın *Boşboğaz Bir Adem* adlı eserini Osmanlı ülkesinde çıkan ilk mizah dergisi olarak değerlendirmiştir. (Çeviker, 1985, s. 1101). 1852 yılında İstanbul'da yayınlanan bu eserde kendi tarafından çizilmiş karikatürlere yer verilmiştir (Pamukçiyen, 2001, s. 374). Bunların dışında Ermenice çıkan *Mamul* adlı mizah Mecmuasını daha sonra Türkçe çıkarmaya başlamış ve bu mecmuaya siyasi bir yön vermiştir (Kut, 1985, 201).

Eserlerinin çoğunu Ermeni harfleriyle Türkçe kaleme alan Vartan Paşa, bunun nedenini *Tarih-i Napoléon Bonaparte* adlı eserinde “milleti Ermeniyande, lisanı Türkiye oldukça vakıf olup ibare-i Ermeniyane aşna olmayanlar, lisanı Ermeniyane vakıf olarak ibareyi Türkiye'yi aşna olmayanlardan ziyade olduklarından ekseriyetin hatırına riayetten bu telifimizde da[h]i lisanı Türki bil icap tercih olunmuştur” (Strauss, 2003, 66) diyerek izah etmektedir. Buradan Osmanlı toplumunda yaşayan Ermenilerin Ermeniceden ziyade Türkçeye daha çok vakıf oldukları anlaşılmaktadır. Johann Strauss'tan bu bilgileri aktaran Erkan Erginci'ye göre geleneksel olarak içinde buldukları Gregoryanlık'tan ayrılıp Katolik mezhebine geçen Ermeniler, bu tarzı kullanarak faaliyet göstermişlerdir (Erginci, 2007, s. 24).

Vartan Paşa'nın Ermeni harfleriyle Türkçe eserleri; *Akabi Hikâyesi* (1851), *Boşboğaz Bir Âdem* (1852), *Topal Şeytan Hikâyesi* (1853, eser Alain-Rene Lesage'dan çeviridir), *Tarih-i Napoléon Bonaparte* (altı ciltlik eser 1855-56 yıllarında basılmıştır), *Paris Meşvereti* (1856,

eserin kimden çevrildiği belli değildir), *Telgraf Risalesi* (1857), *Şark Muharebesi Hikâyesi* (iki ciltten oluşan eser 1878-79 yıllarında basılmıştır), *Mecmûa-i Kıtaat-ı Tevarih* (eserin yayın yılı belirtilmemiştir). Ermenice eserleri ise, *Yelegdragan Herrakir* (Elektrik Telgrafı, 1857) ve *Sahmanatragan Cişmardutyunner* (Nizamname-i Millet-i Ermeniyan'a Dair Hakikatler, 1863)'dir (Pamukçıyan, 2001, s. 374).

3.Şark Muharebesi Hikayesi Eseri

Türkiye tarih literatüründe 93 Harbi olarak da ifade edilen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Türk-Rus ilişkilerinin önemli bir dönüm noktasını teşkil etmektedir. Rusya'nın kesin üstünlüğü ile sonuçlanan bu savaş, her iki imparatorluk için de ağır sonuçlar doğurmuştur. Bu savaş, Rusya'nın Kırım Savaşında kaybettiği itibarını kurtarma çabası olarak da değerlendirilmektedir. Savaşla ilgili yerli ve yabancı birçok çalışma yapılmışsa da üstünlüğün Rusya'da olduğu görülmüştür. Konu ile ilgili birincil kaynakların akademik incelemeye tabi tutulması da yeterli değildir. Vartan Paşa tarafından kaleme alınan "*Şark Muharebesi Hikayesi*" bu dönemi anlatan birincil kaynaklardandır.

Savaşın hemen ardından 1879 yılında Bogos Kirişçiyen Matbaasında neşredilen eser, savaşın Rumeli ve Anadolu cihetlerinde cereyan eden olayları en ince detayına kadar vermektedir. İki ciltten ibaret olan bu eser, tarafımızdan sadeleştirilerek Türkçeye aktarımı tamamlanmış, yayına hazırlanmaktadır. "*Şark Muharebesi Hikayesi*"nde olaylar görgü tanığı şeklinde anlatılmaktadır.

Şimal tarafında 28 Temmuz'da Osmanlı askeri biri Selim Paşa diğeri Osman Paşa ve diğeri ihtiyat olarak 3 kol oldular. Fakat Karadağlılar ileri geçmişlerdi bu 3 kol dahi Karadağlılardan bozulduklar, Selim Paşa şehit oldu, Osman Paşa harp esiri oldu ve kalanların cümlesi Plek ve Trebinye tarafına çekildiler. Bunun üzerine Karadağlılar dağlarına avdet etmeyip kol kol dağıldılar. Ağustos'un 1'inde Muhtar Paşa Trebinye'den çıkıp Karadağ askerini yarıp geçmek istedi ise de kabil olamadı (Vartanyan, C.I, 1879, s. 31-32).

Bununla birlikte eserde yer yer haberlerin Avrupa kaynaklarından alındığı belirtilmektedir.

Mukaddeme hikâye olunduğu veçhiyle Ruslar, iki defa Plevne'de bozulduktan sonra Avrupa muharrirlerinin takrirince eğer Osman Paşa, Plevne'yi bırakıp arkalarından koşaydı ve Mehmet Ali Paşa da yardımlarına yetişeydi Rusların hepsini Tuna'ya dökmek kabildi (Vartanyan, C.I, 1879, s. 236).

Vartan Paşa, Avrupa müverrihlerinden aldığı bilgileri aktarırken taraf tutmamaya gayret göstermiştir.

Avrupa müverrihleri, Osmanlının Süleyman, Osman ve Mehmet Ali Paşalar kumandanlarında olan üç kolu hareketini de fenni harp gaydasına muvafık görmeyip ve muhakeme edip derler ki her ne kadar Süleyman'ın Şipka ile uğraşması bir hata ise de müşarüleyh Şipka ile uğraştığı esnada Osman Paşa da Plevne'den dışarı uğrayıp zayıflığı malum olan Grandük Nikola ordusunu vurmaliydi ve Mehmet Ali Paşa da Çareviç'in ordusunu, lakin bizim muradımız muharebeyi hikâye etmek olup kumandanları muhakeme etmek olmadığından bittabi bundan sarfi nazar ederiz (Vartanyan, C.I, 1879, s. 238).

“Şark Muharebesi Hikayesi” birinci cildin ilk sayfasında kaydedildiği üzere önce *Tercüman-ı Efkar* Gazetesinde kısımlar halinde yayımlanmıştır. Gazetenin 26 Teşrin-i Sâni Cumartesi (1877) 119. sayısından itibaren yayımlandığı tesbit edilmiştir. Daha sonra buradan toplanıp tashih yapılarak neşredilmiştir. İstanbul Ermeni Patrikhane Arşivinden elde edilen nüshanın birinci cildinin kapağı eksik olmasına rağmen her iki cildin sayfalarında her hangi bir eksiklik tespit edilmemiştir. Eserin birinci cildi mukaddime ile başlar, Karadağ, Sırp muharebeleri şeklinde devam eder ve Rumeli ciheti olaylarını anlatmaya ara verdiğini söyleyerek hitamı cildi evvel diye biter. İkinci cildi ise Vartan Paşa'ya ithaf edilen bir mersiye ile başlar, Anadolu cihetindeki olaylar anlatılır, Ayastefanos Ahidnamesi, Berlin Kongresi ve muahedesinin sureti ile tamamlanır.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşını anlatan “Şark Muharebesi Hikayesi”nde savaşın çeşitli cepheleri anlatıldığı gibi Osmanlı tarihinde Plevne kahramanı olarak anılan Gazi Osman Paşa gibi komutanlar hakkında da değerli bilgiler yer almaktadır:

Yolun yarısından Vid ile Plevne'nin ara yerinde Grandük Nikola ve Osman Paşa birbirine rast geldiler. Paşayı Müşarünileyhin arabası durdu ve esir Paşa dahi hekiminin muavenetiyle ve arabanın körüğüne dayanarak bir ayağının üzerine ayağa kalktı. Birkaç dakika bu iki başkumandan sükûtle birbirine baktıktan sonra, Grandük, birdenbire elini uzatıp ve kemali dostu ile Osman Paşa'nın elini silkip dedi.

-Plevne'yi müdafaanız için sizi tebrik ederim bu müdafaa tarihin en parlak şecaatlerinden biridir.

Osman Paşa mahsun mahsun gülümsedi ve yüreği kalkarak bir iki kelime ile cevap verdikten sonra oturdu. Rus zabitleri defatla “bravo, bravo” bağırıp, Osman Paşa'yı riayetle selamladılar. Herkes hayretü teveccühle Plevne kahramanına baktı (Vartanyan, C.II, 1879, s. 132-133).

Eserde orduların asker sayıları, mühimmat ve teçhizatların yanı sıra, bölgenin coğrafi özellikleri detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Savaş taraflarının kurmay heyetlerinin planlarına, hareket tarzlarına ve uygulamalarına geniş yer verilmiştir. Hatta cephede komutanlar arasında

yaşanan rekabet ve kıskançlıklara bile değinilmiştir. Savaş nedeniyle oluşan göç dalgaları ve demografik değişimler hakkında bilgilerin yer aldığı bu eser, dönemin askeri erkanı hakkında verdiği biyografik malumatlar açısından da kıymetli bir kaynak niteliği taşımaktadır.

Sonuç

Üç semavi dinin mensuplarının bir arada yaşadığı coğrafyaya sahip olan Osmanlı Devleti, XVI. yüzyılın sonlarında hakimiyeti altındaki üç kıtada değişik dinlere mensup toplulukları bünyesinde toplamıştır. İdare etmenin getirdiği zorunlu koşullara bağlı olarak Müslim ve gayrimüslim halkların temel idari, hukuki ve mali statüleri belirlenmiştir. Muhtelif din, mezhep, ırk ve toplulukları bünyesinde toplayarak yöneten Osmanlı Devleti'nin, toplumsal, siyasi yönetim yapısı ırk esasına değil, düşünce ve inanç temeline dayanarak oluşturulmuştur. Devletin bu yapısı hem hakim olduğu coğrafyanın demografik durumundan, hem de yönetim, siyaset ve insan anlayışından kaynaklanmaktadır. Kuşkusuz Osmanlılar, kendi inanç telakkisinden olmayanlara hoşgörülü davranma kültürünü Türk tarihinde çeşitli halkarı bünyesinde yöneten atalarından devralmış ve geliştirerek merkezi yönetimle uzun yıllar yaşatmayı başarmıştır. Şöyle ki, bünyesindeki farklı unsurlardan insanları ayırt etmeden gerek yaşadıkları yerde ve gerekse devlet hayatının her kademesinde yönetimine ortak etmiş, kurmuş olduğu devleti hakim olduğu coğrafyada yaşamakta olan insanlarla birlikte yönetmiştir. Hovsep Vartan Paşa, Osmanlı yönetiminde ve çokkültürlü ortamında yetişen devlet adamlarından sadece biridir. O, hayatı, faaliyetleri ve bıraktığı eserleriyle, birlikte yaşamının en güzel örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Ermeni toplumu içerisinde bile, düşünce ve inanç farklılıklarından kaynaklanan toplumsal meseleleri, eserlerinde eleştirel bir dille yazarak barışa hizmet etmiştir. Ermenice'nin yanında eserlerini Ermeni harfli Türkçe yayınlaması ve dönemin basın hayatında bu üslubu yaygınlaştırması, Osmanlı kültürüne yaptığı büyük katkı olarak değerlendirilmelidir.

Vartan Paşa'nın 1877-1877 Osmanlı Rus Savaşı'nı konu edinen "Şark Muharebesi Hikâyesi" adlı eseri, birincil kaynak olarak bu savaşla ilgili diğer kaynaklarda verilen bilgileri yeni bir eserle karşılaştırma imkânı sağlayacaktır. Osmanlı coğrafyasındaki modern devletlerin tarihleri açısından kıymetli bilgiler ihtiva eden bu eser, siyasi-sosyal tarih araştırmaları ve askeri tarih çalışmaları açısından da değerlidir.

Ermeni harfli Türkçe ile basılan bütün eserlerin ve metinlerin araştırılması tarihçiliğimizin yeni bir alanı ve ihtiyacıdır. Bu, aynı zamanda dün Osmanlı Devleti'nde, bugün Türkiye Cumhuriyeti'nde ve birlikte yaşadığımız multikulturalizm ortamında üzerimize düşen görevdir.

Kaynaklar

Akbulut, U. (2013, Spring). Osmanlı Basın Tarihine Bir Katkı: Gazetelerin Yayınlanma Amaçları Üzerine (1831-1876). *Turkish Studies*, 8/5, 31-57.

Akyıldız, A. (2018). *İlk Türk Akademisi Encümen-İ Dâniş'in Kuruluşu ve Faaliyetleri (1851-1862)*, Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA).

Birinci, A. Osmanlı Matbaacılığında Ermeniler, *Tarih Boyunca Türk-Ermeni İlişkileri Projesi*, Marmara Üniversitesi, (erişim-11.11.2023) [https://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/osmanli- /](https://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/osmanli-/)

Birinci, A. (1995). Hassas Bir Mevzuda Hassasiyetten Uzak Bir Kitap: Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Basın Sansürü. *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, 1, 91-96.

Budak, A. (2012, Summer). Fransız Devriminin Osmanlı'ya Armağanı: Gazete Türk Basınının Doğuşu. *Turkish Studies*, 7(3), 663-681.

Budak, A. (2010). XIX. Yüzyılda Osmanlı Ermeni Basını ve Devletin Rejimi Üzerine Çarpıcı Bir Polemik. *MSGSÜ Sosyal Bilimler (1)*, 41-50.

Cankara, M. (2019, Ocak). Mecmua-i Havadis'ten Agos'a: Ermenice Bilmeyen Ermeniler ve Basın. *Toplumsal Tarih*, 301, Tarih Vakfı Yayını, 8-11. (06.12.2022) [https://arar.sci.am/dlibra/show-content/publication/3067/edition/2583/?](https://arar.sci.am/dlibra/show-content/publication/3067/edition/2583/)

Çarkçıyan, Y. G. (2016). *Türk Devleti Hizmetindeki Ermeniler*, Köprü Kitapları.

Çeviker, T.(1985).Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Karikatürü.*Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, 4, 1101-1108.

Erginci, E. (2007). *Öteki Metinler, Öteki Kadınlar: Ermeni Harfli Türkçe Romanlar ve Kadın İmgesi* [Doktora tezi, Bilkent Üniversitesi]. Yök Tez.

Gunduz,, A. (2011). Sicill-i Ahval Defterlerine Gore Kayserili Muslim ve Gayrimuslim Memurların Aldıkları Madalya, Rutbe ve Nisanlar (M. 1879-1909). *History Studies International Journal of History*, 3 (3), 123-145.

İnalçık, H. (2001). İstanbul (Türk Devri). *İslam Ansiklopedisi*, (C. 23, ss. 220-239).Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları,

Koloğlu, O. (1985). Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi. (C. 1, 68-125).*Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*.

Kut, A. T. (1985). Ermeni Harfli Türkçe Telif ve Tercüme Konuları I- Victor Hugo'nun Mağdurin Hikayesinin Kısalmış Nüshası. *V. Milletler Arası Türkoloji Kongresi, Tebliğler II. Türk Edebiyatı*. (C. I, ss. 197-205).Edebiyat Fakültesi Basımevi.

Küleççi, C. (2015). İstanbul Ermenileri: Kilise ve Gelenek. *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, 128-156, (11.11.2023) <https://istanbultarihi.ist/156-istanbul-ermenileri-kilise-ve-gelenek>

Lütfi Efendi, A. (1989). *Vak'a-Nüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi*. (C. XII). (Haz. M. Aktepe). Türk Tarih Kurumu.

Mildanoğlu, Z. (2014). *Ermenice Süreli Yayınlar: 1794-2000*, Aras Yayıncılık.

Özkan, N. (2007) Ermeni Harfleriyle Türkçe Metinler Üzerine. *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*. (C. III). Erciyes Üniversitesi Yayınları.

Özşavlı H. (2018). Osmanlı Ermeni Basını Tanzimat'tan Ermeni Milleti Nizamnamesi'ne Kadar (1839-1860). *Türk Basın Tarihi*, 1, (ss.725-759). Atatürk Araştırma Merkezi.

Pamukçiyen, K. (2001). *Bibliyografileriyle Ermeniler*, Aras Yayıncılık.

Pamukçiyen, K. (2002). *Ermeni Harfli Türkçe Metinler*. Aras Yayıncılık.

Stepanyan, H. A., (2005). *Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası (1727-1968)*. Turkuaz Yayınları.

Strauss, J. (2003). Who Read What In The Ottoman Empire (19th-20th Centuries)? *Arabic Middle Eastern Literatures*, 6 (1), 39-76.

Vartanyan, H. (Vartan Paşa) (1879). *Şark Muharebesi Hikayesi*, Asitane Matba-İ Bogos Kirişçiyen, I.

Vartanyan, H. (Vartan Paşa), (1879). *Şark Muharebesi Hikayesi*. Asitane Matba-İ Bogos Kirişçiyen, II.

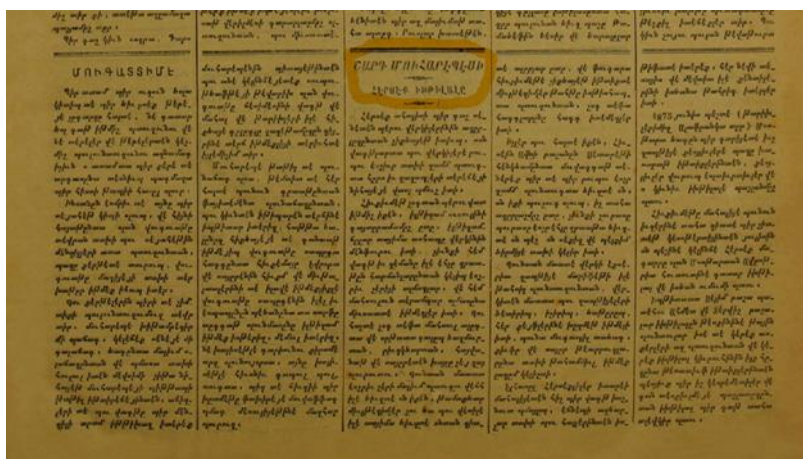
<https://arar.sci.am/dlibra/show-content/publication/3067/edition/2583/>? 06.12.2022.

Ekler

Tercüman-ı Efkar, Sayı-119, sayfa-1

Tercüman-ı Efkar, Sayı-119, sayfa-3

Տարկ Մուհարեսի Հիկայեսի, I. Հիլտ

